

UOT 811.512.1

**“FÜTUHÜŞ-ŞAM” ƏSƏRİNİN
ORFOQRAFİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA****Vahidə M.CƏFƏRZADƏ***

Məqalədə XIV əsrdə həm şair, həm də nasir kimi tanınmış Ərzurumlu Mustafa Zəririn bir sıra tərcümə əsərlərindən, VIII-IX əsrlərdə yaşamış islam tarixçisi, hədis ustası qazi Əbu Abdullah Məhəmməd bin Ömər əl-Vaqidinin ərəbcə yazdığı dini-fəlsəfi və tarixi məzmunlu “Fütuhüş-Şam” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsindən, eyni zamanda əsərin bəzi orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Nadir mədəniyyət abidələrindən biri olan “Fütuhüş-Şam” əsərinin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixində, xüsusilə nəsr dilinin formalaşmasında müstəsna rolu vardır. Orta əsrlər dil tariximizi araşdırmaq üçün isə əvəzsiz mənbədir. Əsər İslam dini tariximizin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Mustafa Zərir, Şərqi Anadolu, Şam şəhəri, dini ədəbiyyat, əlyazma, Quran surələri, arxaizm, leksik-semantik söz qrupları, canlı xalq dili

Giriş. Azərbaycan ədəbi-bədii fikir tarixində XIV əsr yeni bir mərhələ təşkil edir. Bu əsrdə Şərqi Anadoluda və onunla həmsərhəd ərazilərdə ilk anadilli abidələrimiz, yazılı ədəbi-bədii dil nümunələrimiz yaranmışdır. Bu dövrə aid Azərbaycan şeirinin ideya-bədii inkişafında böyük rolu olan şairlərdən Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Sulı Fəqih, Yusif Məddah, Qazi Mustafa Zərir və bir sıra başqa görkəmli sənətkarların adlarını çəkmək olar. Öz zəmanəsində həm şair, həm də nasir kimi tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olan Ərzurumlu Mustafa Zəririn yaradıcılığı bir sıra hallarda dövrün ədəbi-bədii simasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Həyatı haqqında kifayət qədər məlumat olmasa da, əsərləri bizi çox mətləblərdən hali edir. Məxəzlərdə sadəcə olaraq əsərlərinin yazılma tarixi verilmişdir. Görkəmli türk ədəbiyyatşünası N.Banarlı yazır: “Sirətün-Nəbi” eserinde kendisini Mustafa bin Yusif bin Ömərüd-Darirül-Erzeniz Rumi diyə tanıtan Erzurumlu Kadı Darir, asrın Azeri türkçesi edebiyatında mühüm yeri olan şairdir” [1].

O, VIII əsrdə yaşamış ərəb alimi ibn İshaqın “Kitabu sirətür-Rəsulullah” əsərini “Sirətün-Nəbi” adı ilə nəsr və nəzmlə tərcümə edir və 1388-ci ildə bitirir. 2126 beytdən ibarət olan “Yusif və Züleyxa” əsərini 1366-cı ildə yaz-

---

* *AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; vahidajafarzade@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-9663-7916*

mışdır. 1393-cü ildə “Fütühüş-Şam” əsərini yazıb Hələb əmiri Çolpana təqdim edir. Zərir əsərlərinin çoxunu hökmdarların əmriylə yazmışdır. Tərcümə etdiyi əsərlərin dili atalar sözləri, məsəllər, xalq hikməti ilə bağlı deyimlər və sözlərlə zəngindir. Əsərləri Anadolu, Misir və Suriyada əsrlərcə sevilərək oxunmuşdur.

Tədqiq etdiyimiz “Fütühüş-Şam” əsəri haqqında qeyd etməliyik ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafında bu abidə mühüm rol oynamışdır. Dilimizin tarixinin öyrənilməsində də əhəmiyyəti olan dil faktları ilə zəngindir. Bu baxımdan əsərin orfoqrafik qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri. Əsər qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlər baxımından başlanğıc mərhələyə aid bir sıra cəhətləri özündə əks etdirir. Abidənin orfoqrafik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda başqa orta əsr abidələrində olduğu kimi türk mənşəli və qismən də fars mənşəli eyni sözün bir neçə qrafik variantda yazıldığını görürük. Məsələn: جرق-جرخ *çarx/çarq* [4, 20b]; طرفنده کی – طرفنده غی *tərəfindəki/tərəfindəği* [4, 291b]; اکرلمدین-ایرلمدین *əğərləmədin/əyərləmədin*; انطاکیه- انطاکیه *Antakiyyə/Antaqiyyə* [4, 4a]; درجه *darəcə / tarəcə* və s.

Əsərdə türk mənşəli arxaizmlər də diqqəti cəlb edir. Abidənin dilindəki arxaizmləri leksik-semantik və fonetik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Türk mənşəli fonetik arxaizmlər. 1. Söz əvvəlində cingiltili “y” samitinin işlənməsi: *yürək, yul, yitirmək, yulluq, yuldırım* və s.:

Cümlə aləmi kəndülər kibi *yürəksiz* sanurlar [4, 149b]; Həm öylə etdilər. Ac arslanlar kibi kafir çərisinə bir giriş girdilər ki, *yuldırım* yanar kibi və ya neyistana atəş düşər kibi [4, 21b]; *Yürək* bərkidələm [4, 92b]; Biz sizünlə necə sülh edərüz ki, sizün batriqünüz Yuqanna çıxdı ki, bizümlə hərəb və qital edə və qəl’əsini möhkəm etdi və bunca *yulluq* zəxirə cəm’ edüb içinə yığdı və nöqərlər tutdı [4, 152a]; Ol gecə Rəstulis saqi və tavaşiyi “Dil kəsilsin”, - deyü ikisini dəxi *yitürdi* [4, 245a] və s.

2. Bəzi sözlərin tərkibində “y” samitinin düşməsi. Məs.: Yuqanna ayıtdı: “Kəndilərlə savaşı edərəm, *qomazam* ki, vilayətə girə” [4, 149a]; Rəhməti yaratdum, dəxi mö’min qullarımıñ qəlbində *qodum* və dəxi bən rəhmət etməzəm, ol kimsənəyə ki, rəhmi yoqdur [4, 129b]. Bu cümlələrdə *qoymaz* sözü *qomaz, qoydum* sözü isə *qodum* şəklində işlənmişdir.

3. Novlu, dodaq-diş “v” samitinin söz əvvəlində işlənməməsi; məs.: Tağdan enüb ol qövmün üzərinə yürüdü və nə’rə *urub* ayıtdı: “Ya qövm, həlak olmañuz yaqın oldı” [4, 159a]; Məsləhət oldur ki, qəzaya riza verüb *uruşmayavuz*, təslim olavuz [4, 313a] və s.

4. Müasir Azərbaycan dilində söz əvvəlində “d” ilə tələffüz edilən sözlərin “t” ilə işlənməsi; məs.: Pəs bu qövm sıra-sıra *turan* bezləri adam sanub, kimi övrətin, kimi oğlanın və qızın ardına alub bəhrdən yaña qaçdılar [2, 159a]; Dəxi hasar edüb oturduğumuzdan dəxi *tarilmazlar* [4, 160a]; Dəxi əmr eylədi ki, varalar, əkin əkələr. Və ol küfr üzrə olanlarıñ malların *taşıyub*, cəm’ edüb

bir yerə yığdılar [4, 164a]; Əpsəm olub *tiñmədi*, döndü ələmi dibinə varub, sakın olub *turdu* [4, 193b]; Əndişə dəryasına *taldı* və aña dəkin səbr eylədi ki, gecənün bir bəxşi keçdi [4, 194a]; Axşam namazından sonra şəhrə girdi, *toğrı* həzrəti-Ömərün eşiginə gəldi [4, 232b]; Vəzir ayıtdı: "Ola bəni tut burnumu, qulağımı kəs, *totağımı* yar" [4, 240a]; Əhlü əyalın və haşiyətin aldı, bəglərə *tuyurmadı* [4, 276b] və s. Nümunələrdəki *tur-*, *tarıl-*, *taşı-*, *tiñ-*, *tal-*, *toğrı*, *tuyur-*, *totağ* və s. sözlər müasir dilimizdə cingiltili qarşılığı olan *d* samiti ilə işlənəkdədir.

5. Müasir dildə söz ortasında "x" samiti ilə tələffüz edilən türk mənşəli və bəzi alınma sözlərin "q" ilə işlənməsi. Məsələn, *yoq* [4, 148b], *çoq* [4, 149a], *qorqmaq* [4, 149a]. Məsələn, Vəli yenə Allahdan nüsret tələb edərdük və bu iki gündə bizdən birimiz bir *vəqt* namaz qılamadı, bir *loqma* yemədi, bir içim su içmədi [4, 153a]; Müsəlmanlara ard və *arqa* oldılar [4, 5a]; Çün Yezid bin Əbi Süfyan biñ dilavər ilə düşməne qarşı yürüdü, ol canıbdən kafir çərisi Təbuk qəl'əsinə *yaqın* gəlmişlər idi [4, 6a]; Dəxi Müntəsirə ərəbini *yoqladı*, nə qədər var isə anları *yoqladı* [4, 150a]; Andan müsəlmanlar *çoq* oturmaqdan *sıqıldılar* [4, 156a]; Ol söyləyənlərin birisi Qeysərin *yaqınlarından* idi [4, 4b] və s.

6. Müasir dildə söz ortasında "y" ilə tələffüz edilən bəzi sözlərin abidədə "g" samiti ilə işlənməsi. Məsələn, Andan Yuqanna çərisinin üzərinə çağırub *sögdi* [4, 151a]; Bu *göğçək* düşi müsəlmanlar cəm' olub diñləsünlər ki, təfsirində müsəlmanlara fəth və bəşarət var [4, 160a]; *Genə* söylədi, *genə* kimsə cavab vermədi [4, 161b]; Bu göz *çoq aqləndi*, bunlar qorqdılar [4, 161b]; Biri bey'ət etmişlər idi, Rəsuli-əkrəm səhabədən Müaz bin Cəbəl əl-Ənsariyi anlara göndərmiş idi ki, anlara şərəiti-dini göstərə və anların içində dəxi olub nov müsəlman olanlara Quran *ögrədüb* şəriəti bildürə və mallarını zəkəvatın alub Mədinəyə göndərə [4, 3a]; Çün bu altı bölük əskər ki gəlüb qondılar, derlər ki, *yigirmi* beş biñər idi ki, cümləsi uruş ərəi və cəngcü, bahadur ərənlər idi [4, 3b]; Çün bu sözi Süheyl ibn Əmrudan eşitdi, cəmi'si *bəgəndilər* [4, 10a] və s.

7. b-p əvəzlənməsi:

Andan sonra siz ol tərəfdən, biz bu tərəfdən ortaya *alup* qılıcı uralum [4, 231b]; Əbu Bəkr ayıtdı: "Anuñçün ki, Əbu Übeydə islama səndən öñdin *girüpdür* və Rəsul həzrəti əvvəl kim, qazi və hakimi-şər'i nəsib etdi, Əbu Übeydə idi [4, 11a] və s.

Abidənin dilində işlənmiş *dəprən-*, *çıplaq*, *kiprik*, *topraq*, *ilərü*, *əksük*, *dutsaq* sözləri sonralar ədəbi dilimizdə metatezaya uğrayaraq *kirpik*, *dustaq*, *çılpaq*, *tərpən-*, *irəli*, *əskik* şəklinə düşmüşdür: Ya məliküz-zaman, bir avuc ac, *çıplaq* ərəbə sən səni neçün bərabər edərsin? [4, 33b]; Sünnü sinanıyla *çoq* kafiri *topraqa* dökdi, ta kim ol gələbə çəriyi yardı [4, 35a]; Bir neçə biñ kişi dəxi göndər, bir-biri ardınca imdadı *əksük* etmə [4, 34b]; Yezid Əbu Bəkrə ayıtdı: "Ya xəlifeyi-Rəsulullah, baña nəsihət et ki, bu səfərdə necə *dəprənmək* gərək və necə hərəkət etmək gərək və nədən ehtiraz etmək gərək [4, 5b] və s.

Orfoqrafik və fonetik xüsusiyyətlər baxımından "Fütuhüş-Şam"da bəzi maraqlı xüsusiyyətlər də müşahidə olunur. Belə ki bir qayda olaraq abidədə şə-

kilçilərin yazılışında dodaq variantı üstünlük təşkil edir. Bunu -uk,- ük şəkilçiləri ilə işlənmiş bir sıra sözlərdə müşahidə etmək mümkündür. Bu şəkilçilərlə düzələn bəzi sözlərə nəzər salaq: *artuq, əksük, ayruq, açuq, sınıuq, tanışuq, yazuq, yaraşuq*.

Ayruq “başqa, qeyri”: *Ayruq* çarələri qalmaq [4, 307a]; *Ayruq* adəmilərə səcdə eyləmə kim, sücud Allaha məxsusdur [4, 314a].

Əksük “əksik”: Dəxi hənuz bizüm ilə barışuğuñ yoqdur, dostluğuñ *əksükdür* [4, 10b].

Artuq “artıq”: *Artuq* səbrü qərarı qalmaq [4, 317a] və s.

Qeyd etməliyə ki, tarixən düzəltmə sözlər olan *ayruq* və *əksük* sözləri müasir dildə sadə leksik vahidlər kimi qəbul edilir. Bu sözlərin kökləri *ayırmaq* və *əksimək* feilləridir.

B, m, p dodaq samitlərinin təsiri ilə abidədə işlənmiş bəzi sözlərdə dodaq ahəngi müşahidə edilir: *dəmür, kirpük, tapu, tırmuk*.

Əsərin morfoloji xüsusiyyətləri. Həmçinin müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə “Fütuhüş-Şam”da bir sıra fərqli morfoloji xüsusiyyətləri qeyd etmək mümkündür:

1. Yiyəlik halla bağlı iki fərqli cəhəti qeyd etmək mümkündür: 1) yiyəlik hal şəkilçisinin *sağır nunla* işlənməsi; 2) şəkilçinin dodaq variantının üstünlüyü. Ş.Xəlilov qeyd edir ki, bu da XIII-XIV əsrlər ədəbi dilimizin dialekt əsasında irəli gəlmişdir. Məlumdur ki, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin koynesini Şirvan və Təbriz dialektləri təşkil etmişdir. Bu dialektlərdə isə şəkilçilərin dodaq variantına üstünlük verilir [4, 170]. Nümunələrə nəzər salaq: *Kafirləriñ* üzərinə heybət düşdi [4, 32 a]; Dəxi ol *deyrüñ* ətrafında nə qədər köylər var isə həp *Xalidüñ* oldı [4, 32a]; Zırar bin Əzvər qılıc əlində ol iki *kafirüñ* qafasında durmuş [4, 32b] və s.

2. Mənsubiyyət kateqoriyası I və II şəxsin tək və cəmində dodaq variantı (-um,-üm; -uñ, -üñ; -umuz, -ümüz; -unuz, -ünüz) işləkdir:

Bənüm *əmrümə* müntəzirlərdür ki, bəndən bir işarət ola [4, 33b]; Sənüñ *rə'yiñ* mübarəkdür [4, 262b]; Ey məliklər və ey bəglər, bən sizə demədimmi bu bərriyə ərəbləri bizüm *mülkümüzə* malik olurlar, *yerümüzi əlümüzdən* alurlar [4, 33a]; Çünki sən bilürdüñ ki, *dinüñüzdə* hərəmdür, neyçün içdüñ? [4, 213b]; Andan Əmrü ibn As ayıtdı: ”Ya xəlifeyi-Rəsulullah, sən bənüm *ərligüm* və *şücaətüm* və düşmən qarşısına durmaqda *səbrüm* və Rəsulullah yanında *hörmətüm* və *mənzilətümü* bilürsən [4,11a]; Ey dinümüzüñ ulusu və ey *millət-lərimüzüñ mö'təbəri*, ərəb ləşkəri *elümüzə, vilayətümüzə* gəldilər [4, 315a].

3. “Fütuhüş-Şam” əsərinin dilində xəbərlik kateqoriyası ilə bağlı müasir Azərbaycan ədəbi dilinə oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Belə ki, I şəxsin cəmində -uz şəkilçisi üstünlük təşkil edir. Məsələn: Biz Həq-təala həzrətinüñ *qullarıyuz*. Biz *məxluquz* və lakin bizi kəndü dininə qulavuzladı [4, 53b]; Biz sənüñ əmrünə müti'üz və hökmünə məhkumuz”, -dedilər [4, 51a] və s.

4. Abidədə feilin əmr formasının I şəxsin tək və cəmi, II şəxsin tək,

qismən də cəmi üzrə bir sıra morfoloji əlamətlər müşahidə olunur ki, onların böyük bir hissəsi bu gün ədəbi dilimizdə istifadədən qalmışdır, bir qismi isə bəzi fonetik dəyişikliklərlə şivələrimizdə yaşamaqdadır.

Əmr şəkli I şəxsin təkində -ayın, -əyin, -ayım, -əyim şəkilçiləri, cəmində -alum, -əlüm, -avuz, -əvüz şəkilçiləri ilə işlənmişdir:

Məsləhət oldur ki, bu məlik ilə bu sözi söyləməyə genə bən *varayım* [4, 245 b]; Dəxi baña dəstur ver, əhlümi, övladımı *alayım*, Rum ellərinə *gedəyim* [4, 202b]; Məgər dəñizi keçüb Qustantəniyyəyə *varayın*, anda *oturayın* [4, 33b]. Bunlar bunda biz *gələlüm* Muqavqis əhvalına [4, 244a], Şimdi *varalum*, bir bölük bəriyyə ərəbinə xərac *verəlüm*, *rəiyyətimi olalum?* [4, 244b]; Bən bir az dilavərlər ilə ləşkərün ardınca *yürüyəyin* [4, 37b].

Mirzə Rəhimov qeyd edir ki, I şəxsin cəmini ifadə etmək üçün əmr şəklinin paradiqmasındakı formanın sələfi kimi dilimizdə başlıca olaraq iki formantdan istifadə edilmişdir ki, bunlardan biri (-avuz, -əvüz) dilimizdə əsasən XVIII əsrə qədər fəaliyyət göstərmiş, ikinci (-aq, -ək) isə həmin əsrdə və sonrakı dövrlərdə işlənmişdir. Bu gün bizim əmr şəklinin I şəxs cəmini əmələ gətirən formant kimi tanıdığımız -aq, -ək şəkilçisi Azərbaycan dilində əsasən XVIII əsr və sonrakı dövrlərdən işlənməyə başlamış, XVIII əsrdən əvvəlki dövrlərdə isə həmin funksiya və mənanı -avuz, -əvüz formantı həyata keçirmişdir [5, 22].

Əmr şəkli II şəxsin təkində -ğıl,- gil şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur: Anı möhtərəm *görgil* və anuñla *tanışğil* [4, 5b]; Ey dinimüzün sərvəri, *durğil*, müsəlmanların məliki qatına *varğil* [4, 200a]; Allah-təalanın əmriylə hər birinə səksən dəgənək *urğil* [4, 213b].

Əmr şəkli II şəxsin tək və cəminin inkarı -mañ, -məñ, -mañuz, -məñüz şəkilçiləri ilə, yəni inkar şəkilçisi ilə şəxs şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində yaranmış formantlarla ifadə edilmişdir. Məsələn: Ya ibn Əbi Süfyan, qaçan ki səlamətlə yola girəsisiz, qatı *getməñ*, zəifləruñüzi gözədüñ, qullara və nöqərlərüñüzə qatı *söyləməñ* və kafir vilayətinə irişicək qarañu gecədə aqın *etməñ* və düşməni bərtərəf etməyincə ğarətə məşğul *olmañ* və tifi oğlancıqları *öldürməñüz* və övrət qanın *dökməñüz* [4, 5b]; Bu kişinün sözi bu ki bəni *soymañ*, başum *açmañ*, əlüm-ayağum *bağlamañ*, nə dilərsəñüz, verəyim, -der [4, 29b].

5. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq feilin vacib forması abidədə morfoloji üsulla, yəni -malı, -məli şəkilçisi ilə deyil, sintaktik üsulla öz əksini tapmışdır. H.Mirzəzadə qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində bu forma hər zaman morfoloji üsulla deyil, əsas etibarilə sintaktik üsulla düzəlmişdir. Bu üsul daha məhsuldar olduğundan XIX əsrin ortalarına qədər yazı dilində öz ifadəsini tapmışdır [3, 162]. Abidədə bu, iki şəkildə özünü göstərir:

a) vacib formasının məzmununu ifadə edən birləşmənin birinci tərəfi *məsdər*, ikinci tərəfi *ğərək* sözündən ibarətdir. Məsələn: Andan ol ulular ayıtdılar: Ya necə *etmək ğərək?* [4, 6a].

b) vacib formasının məzmunu *ğərək* sözü və feilin *şərt forması* vasitəsi ilə yaranmışdır: Amma Siddiq ardumuzca dəxi çəri *göndərsə ğərəkdür* [4, 5b].

6. Əsərdə feili bağlamaların işlənməsində də maraqlı cəhətlər müşahidə

edilir. Bu morfoloji kateqoriya daha çox aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlir:

a) -ıb, -ib, -ub, -üb; -ıp, -ip, -up, -üp şəkilçisi: Ol təxtün üstünə bir qübbə yapdırdı və ibrişimdən bir nərdiban düzdürdü ki, ol nərdibandan qübbəyə **çıqıp** nərdibanı gerü yuqarı çəkərdi ki, hiç kimsə **gəlüb** kəndüyə qeyd verməyə [4, 315a] və s.

b) -ıcaq, -icək, -cək, -caq şəkilçisi. Məsələn: Amma bən anlarıñ qatına **varıcaq** siz dəxi çəriyə buyuruñ, yaraqlanub hazırbaş dursunlar [4, 7a]; Anlar dəxi bunları **göricək** cümlə süvar olub qarşı vardılar [4, 9a]; Çün Əminül-Ümmətə ol şəhid olan müsəlmanlar adlu adıyla **oquyıcaq**, Xalidüñ oğlu Səid necə şəhid olduğın və necə bulduqların alət-təfəsil bəyan eylədi [4, 16a] və s.

c) -mədin, -madın şəkilçisi: Ömər ibn Xəttaba ayıtdı: "Ya Ömər, biz dəxi islama **gəlmədin** zamani-cahiliyyətdə ikən sənün heybətün üstümzədə qatı və sözüñ acı idi və xülqün iti idi" [4, 10b]. Bu feili bağlama şəkilçiləri ilə düzəlmiş sözlərə "Kitabi-Dədə Qorqud"da və bir çox yazılı abidələrimizdə də rast gəlinir.

ç) Abidənin dilində -ı, -i, -u, -ü feili bağlama şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmış analitik formalara da təsadüf edilir:

Əgər derlərsə ki, anuñ kibi bir möhkəm qəl'əyi bizüm için necə **alı verürsün**, deyəcək olurlarsa, ol vəqt bən aydaram ki, sizdən yigirmi kişi istərəm ki, sanduqlara qoyayım [4, 313a], Ol dəm Bilal Həbəşi yerindən **turı gəldi** [4, 216a] və s.

7. "Fütuhüş-Şam" əsərində bir sıra qrammatik formaların fonetik variantlarına rast gəlirik. Məs.: -sın, -sin:

İki cahanuñ əzabından **qurtulasın** [4, 261a].

Abidədə şühudi keçmiş zamanın I və II şəxs tək və cəmində şəxs sonluqları dodaq variantları ilə işlənir. Məs.: Bu gündən soñra atam dinini **tərk etdüm**, müsəlmanlar dininə **girdüm** [4, 264a]; Andan soñra əcnadıñ çərisiylə Fələstin iqliminə Rubis ilə yüz biñ çəriyi **göndərdüm** [4, 33a].

III şəxs tək və cəmdə isə şəxs sonluqlarının ancaq damaq variantı işlənmişdir: **sundu, yetişdi, göndərdilər, yazdılar, aldılar** və s. Əmru bin As səhabə ilə atlandılar, qarşu gəldilər [4, 14a]; İslam əskəri paylarına düşüb usanınca qırdılar [4, 14a]; Andan susuzluq yerlərdən çıxub otlı, sulu yerlərə irişdilər [4, 18b].

Nəticə. Dəyərli abidələrdən sayılan "Fütuhüş-Şam" əsərinin dili öz yüksək keyfiyyəti və az dəyişikliyə uğraması ilə diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə bəzi maraqlı fərqli xüsusiyyətlərin olmasını isə dilimizin daha dərin köklərə malik olması və tarixi baxımdan uzun əsrlərin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Abidənin dilində orfoqrafik və qrammatik xüsusiyyətlərin inkişafını tədqiq etmək, araşdırmaq isə dilimizin tarixini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. - İstanbul: Milli Egitim Basımevi, - 1971. - s.387.
2. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. "Yusif və Züleyxa". - Bakı: Elm, 1991. - 312 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. - Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, - 1990. - 376 s.

4. Mustafa Zərir "Fütuhüş-Şam" əsərinin əlyazması. Türkiyənin Kütahya vilayəti Tavşanlı qəsəbəsinin Zeytunoğlu xalq kitabxanası, kataloq nömrəsi 1039, 640 s.
5. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2019. - 320 s.

ОБ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ И ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МУСТАФЫ ЗАРИРА "ФУТУХ АШ-ШАМ"

Вахида М.ДЖАФАРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о ряде переводных произведений Эрзурумлу Мустафы Зарира, известного в XIV веке как поэт и прозаик, о некоторых орфографических и грамматических особенностях его религиозно-философского и исторического произведения "Футух аш-Шам", являющегося переводом с арабского языка на азербайджанский одноимённого произведения исламского историка, мастера хадиса кази Абу Абдаллаха Мухаммеда ибн Омара аль-Вакиди, жившего в VIII-IX веках. Произведение "Футухуш Шам", являющееся одним из редчайших культурных памятников, играет исключительную роль в истории развития азербайджанского литературного языка, в частности, в формировании прозаического языка. Данный труд является незаменимым источником для исследования истории азербайджанского языка средних веков, а также имеет большую значимость с точки зрения изучения истории исламской религии.

Ключевые слова: Мустафа Зарир, Восточная Анатолия, город Шам, религиозная литература, рукопись, суры Корана, архаизм, лексико-семантические группы слов, живой народный язык

ABOUT SOME ORTHOGRAPHIC AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF MUSTAFA ZARIR'S WORK "FUTUH ASH-SHAM"

Vahida M.JAFARZADEH

SUMMARY

The article deals with a number of translated works of Erzurumlu Mustafa Zarir known in the XIV century as a poet and prose writer, about some orthographic and grammatical peculiarities of his religious-philosophical and historical work "Futuh ash-Sham" which is a translation from the Arabic language into Azerbaijani of the work of the same name by the Islamic historian, hadith master Kazi Abu Abdallah Muhammad ibn Omar al-Waqidi who lived in the VIII-IX centuries. The work "Futukhush Sham" which is one of the rarest cultural monuments plays an exceptional role in the history of the development of the Azerbaijani literary language, in particular, in the formation of the prose language. This work is an indispensable source for the research of the history of the Azerbaijani language of the Middle Ages, and is also of great importance in terms of studying the history of the Islamic religion.

Keywords: Mustafa Zarir, Eastern Anatolia, Sham city, religious literature, manuscript, suras of the Koran, archaism, lexical-semantic groups of words, living folk language